

Dostojevski en de liefde

meulenhoff.nl

ALEX CHRISTOFI

Dostojevski en de liefde

*Een intiem portret van de
beroemde Russische schrijver*

Vertaald door
Catalien van Paassen

MEULENHOFF

ISBN 978-90-290-9461-0

ISBN 978-94-023-1698-8 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *Dostoevsky in Love*

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Omslagbeeld: *Nevski Prospekt*, Ivan Aleksejevitsj Vladimirov,

foto © Fine Art Images / Bridgeman Images

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2021 Alex Christofi

© 2021 Nederlandse vertaling Catalien van Paassen en
Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Maar zulke ‘Memoires’ als de uwe zouden als materiaal kunnen dienen voor een toekomstig kunstwerk, voor een toekomstig beeld van een wanordelijk maar reeds tot het verleden behorend tijdperk. O zeker, wanneer de actuele problemen geen problemen meer zijn en de toekomst is aangebroken dan zal een toekomstig kunstenaar zelfs om de wanorde en chaos van het verleden uit te beelden schone vormen weten te vinden. [...] In ieder geval blijven er altijd enkele rake trekken met behulp waarvan je zal kunnen raden wat zich in de ziel van zo’n jongeling uit deze verwarde tijd verborg [...]

De jongeling

Inhoud

	<i>Belangrijke data</i>	9
	<i>Opmerking van de auteur</i>	13
	Proloog: het leven is een geschenk (1849)	19
1	Witte nachten (1821-1845)	23
2	Kringen binnen kringen (1846-1849)	47
3	Het dodenhuis (1850-1854)	65
4	De zandbak van de duivel (1854-1859)	87
5	Jong Rusland (1860-1862)	109
6	Polina (1863)	127
7	Het tijdperk ten einde (1864-1866)	145
8	De speler (1866-1867)	165
9	De idioot (1867)	183
10	Dood voor het Russische (1868-1871)	203
11	De Burger (1872-1877)	223
12	De profeet (1878-1881)	247
	Epiloog	269
	<i>Noten</i>	277
	<i>Beknopte bibliografie</i>	290
	<i>Dankwoord</i>	297
	<i>Register</i>	299

Belangrijke data

De data in dit boek staan in de juliaanse ‘oude stijl’, die twaalf dagen achterliep op de gregoriaanse kalender ‘nieuwe stijl’ die destijds in West-Europa werd gebruikt. Bij brieven die vanuit Europa zijn verzonden heb ik de gregoriaanse data er tussen haakjes bij gezet.

30 oktober 1821	Fjodor Michajlovitsj Dostojevski wordt geboren in Moskou. ¹
27 februari 1837	Fjodors moeder, Maria Fjodorovna Dostojevskaja, sterft.
16 januari 1838	Begint aan de Petersburgse school voor genieofficieren.
6 juni 1839	Fjodors vader, Michail Andrejevitsj Dostojevski, sterft.
oktober 1844	Verlaat de school voor genieofficieren.
15 januari 1846	<i>Arme mensen</i> wordt gepubliceerd in Nikolaj Alexejevitsj Nekrasovs <i>Petersburgse bundel (Peterburgski sbornik)</i> .
1 februari 1846	<i>De dubbelganger</i> gepubliceerd in <i>Vaderlandse annalen (Otečestvennye zapiski)</i> .

23 april 1849	Gearresteerd wegens verraad.
15 februari 1854	Vrijgelaten uit de gevangenis van Omsk.
6 februari 1857	Trouwt met Maria Dmitrievna Isajeva in Koeznetsk, Siberië.
december 1859	Verhuist naar Sint-Petersburg.
januari 1860	Eerste exemplaar van het tijdschrift de <i>Tijd (Vremja)</i> , gepubliceerd in samenwerking met zijn broer Michail Michajlovitsj.
1860-1862	<i>Aantekeningen uit het dodenhuis</i> (gepubliceerd in de <i>Russische wereld (Roesski Mir)</i> en de <i>Tijd. Vernederd en gekrenkt</i> gepubliceerd in de <i>Tijd</i> .)
1861	<i>Vernederd en gekrenkt</i> gepubliceerd in de <i>Tijd</i> .
24 mei 1863	De <i>Tijd</i> wordt verboden door de censuur van de overheid.
augustus-oktober 1863	Reis door Europa met Apollinaria ('Polina') Prokofjevna Soeslova.
24 januari 1864	Krijgt toestemming om zijn tijdschrift te publiceren onder de naam <i>Tijdperk (Epocha)</i> .
1864	<i>Aantekeningen uit het dodenhuis</i> gepubliceerd in <i>Tijdperk</i> .
15 april 1864	Maria sterft in Moskou.
10 juli 1864	Michail sterft in Pavlovsk.
lente 1865	Opheffing <i>Tijdperk</i> .
1866	<i>Misdaad en straf</i> verschijnt als feuilleton in de <i>Russische bode (Roesski vestnik)</i> .
4 oktober 1866	Anna Grigorjevna Snitkina gaat

	aan de slag als stenografe van Dostojevski.
15 februari 1867	Trouwt met Anna.
14 april 1867	Reist naar Europa om aan schuldeisers te ontkomen.
1868	<i>De idioot</i> verschijnt als feuilleton in de <i>Russische bode</i> .
8 juli 1871	Keert terug naar Sint-Petersburg.
1871-1872	<i>Boze geesten</i> verschijnt als feuilleton in de <i>Russische bode</i> .
1873	De eerste stukken van <i>Dagboek van een schrijver</i> verschijnen in de <i>Burger (Graždanin)</i> , het tijdschrift waarvan Dostojevski redacteur is.
1875	<i>De jongeling</i> verschijnt als feuilleton in <i>Vaderlandse annalen</i> .
1876	<i>Dagboek van een schrijver</i> verschijnt als zelfstandige uitgave.
1879-1880	<i>De broers Karamazov</i> verschijnt als feuilleton in de <i>Russische bode</i> .
8 juni 1880	Houdt rede bij de Poesjkinherdenking van dat jaar.
28 januari 1881	Sterft aan longemfyseem.
1 februari 1881	Wordt begraven in Sint-Petersburg.

Opmerking van de auteur*

Waarom zou je een boek over Dostojevski willen schrijven? Op de meeste portretten ziet hij eruit als een narrige Kerstman (en toevallig reed hij ooit in een kerstnacht in een open slee dwars door Rusland). Hij was zo'n vat vol tegenstrijdigheden dat zowel leden van liberaal links als reactionair rechts steevast dachten dat hij voor de vijand werkte. Anders dan veel moderne lezers was hij een devoot orthodox christen, al was de wel-sprekendheid waarmee hij twijfelde aan zijn geloof vermaard. Ik weet dat er mensen zijn die terugdeinzen voor de lengte van zijn vier bekendste romans; anderen erkennen hem misschien als groot filosoof, maar haken af door zijn indringende stijl met de vele herhalingen en uitweidingen. Zelf gaf hij toe, toen hij bezig was met de voltooiing van de eerste van zijn vier grote romans: 'Ik ben me er al twintig jaar pijnlijk van bewust dat *mijdelopigheid* mijn grote literaire zonde is, maar ik schijn die maar niet af te kunnen schudden.'¹ Hij kon al met al een uitputtend mens zijn, en toch komt het me voor dat veel van zijn ideeën vandaag de dag nog verontrustend relevant zijn: het belang van het besef dat autonomie en waardigheid belangrijker voor ons zijn dan het rationele eigenbelang van economen; dat er meer

---

* Ik hou het kort, zoals Dostojevski zegt: 'Wie kent niet de voorwoorden van auteurs...?' (*Boze geesten*, blz. 494)

mensen worden gedood door slechte ideeën dan door oprechte gevoelens; dat een samenleving zonder groot verhaal kwetsbaar is voor politiek extremisme. Hij deed zijn uiterste best de boze jonge mensen te begrijpen die in zijn tijd Rusland en de rest van Europa omver dreigden te werpen, misschien omdat hij nog wist hoe het was om een van hen te zijn. Dostojevski was bovenal een diep moreel schrijver en weigerde weg te kijken van het lijden onder de slaven (want dat waren lijfeigenen in feite), de verschoppelingen, de prostituees, de vernederden, de zieken en de tot zwijgen gebrachte mensen van zijn tijd. Hij kwam fel op voor de verheffing van de onderdrukten en wilde hun een stem geven. En hoewel ik over Dostojevski als minnaar en echtgenoot zal schrijven, zal ik het ook over een breder, inclusiever soort liefde hebben, die volgens hem het enig mogelijke antwoord op al het lijden in de wereld was.

Afgezien van zijn geschriften had hij een van de meest bewogen levens van alle romanschrijvers uit de geschiedenis. Hij was een gokverslaafde en epilepticus, en balanceerde voortdurend op het randje van de financiële en fysieke ondergang. Als jongeman werd hij veroordeeld als socialistisch revolutionair en overleefde hij op het nippertje een doodvonnis; tegen het einde van zijn leven dineerde hij echter bij de tsaar en diens gezin en werd hij vereerd als nationale profeet. Hij was in verschillende perioden ingenieur, soldaat en dichter. Hij had een indrukwekkend roerig liefdesleven. Je zou zelfs kunnen zeggen dat hij een voetfetisjist was (hoewel Rusland een lange traditie van symbolisch voeten kussen kent). De manier waarop hij zijn tweede vrouw ten huwelijk vroeg is zo bedeesd dat je hem het liefst even zou knuffelen. Helaas stierven veel van zijn dierbaren, van vrienden tot geliefden en familieleden, veel te jong.

Dostojevski's autobiografie was ongetwijfeld fascinerend geweest, en hij wilde er inderdaad een schrijven. Op kerst-

avond 1877, precies 28 jaar na zijn reis naar Siberië, noteerde Dostojevski vier punten als een ‘memorandum voor de rest van mijn leven’, waarin hij de hem resterende jaren in vier projecten opdeelde, waarvan het derde het schrijven van memoires was. Hij schatte dat hem dat minstens tien jaar zou kosten, ‘en ik ben al zesenvijftig’.² Zijn pessimisme op dit gebied berustte helaas op goede gronden en hij stierf voor hij kon beginnen. De geest van zijn autobiografie is echter al aanwezig in zijn werken en zelfs zijn eerste biograaf maakt melding van de biografische waarde ‘in persoonlijke passages, verspreid door zijn romans’.³

Zijn krachtigste werk was ongetwijfeld aan zijn eigen ervaringen ontleend, of het nu de beschrijving is van een quasi-mystieke ervaring van een epileptische aanval in *De idioot* of zware arbeid in een Siberisch strafkamp in *Aantekeningen uit het dodenhuis*. Dit boek begaat daarom vrolijk een academische dwaling, namelijk Dostojevski’s autobiografische fictie vermengen met zijn fantasielevens in de hoop het effect van gereconstrueerde memoires te creëren. (*De kwestie is dat het hier eigenlijk niet om een verhaal gaat en toch ook weer niet om dagboeknotities*.)⁴ Ik ben niet eens een academicus en als u een biografie zoekt die zo’n grens nooit overschrijdt, dan is daar al een aantal van voorhanden, niet in de laatste plaats Joseph Franks prachtige, vijfdelige intellectuele biografie, die tussen 1976 en 2002 verscheen. Aan de andere kant van het spectrum schreven romanciers zoals Leonid Tsypkin en J.M. Coetzee reeds romans die kleurrijk het innerlijk leven van de schrijver afschilderen. Ik wil hier onderzoeken of er een synthese mogelijk is – een verhaal dat zowel een roman als een biografie is, dat Dostojevski in zijn eigen woorden weergeeft. Dostojevski’s allesomvattende project was immers te begripen hoe mensen dachten – de soms gekmakende manieren waarop we onszelf verklaren en voor de gek houden – en dat

denken getrouw weer te geven zodat anderen zichzelf beter konden leren kennen.

Voor alle duidelijkheid: waar ik gebruikmaak van dichtelijke vrijheid heb ik twee grondbeginselen toegepast. Alles wat tussen aanhalingstekens staat, is een direct citaat van Dostojevski of van een van zijn tijdgenoten en wordt in de noten vermeld. Ook het grote verhaal is gebaseerd op verslagen uit die tijd en het werk van erkende wetenschappers, waarbij ik met name veel verschuldigd ben aan Anna Dostojevskaja, Joseph Frank, Leonid Grossman, Kenneth Lantz en Peter Sekirin. Alles wat cursief is gedrukt – ofwel alles wat in de vertrouwelijke eerste persoon enkelvoud is geschreven en zijn gedachten weergeeft – is ontleend aan zijn brieven, aantekeningen, dagboeken of fictie. *Nu eens spreekt hij tot zichzelf, dan weer wendt hij zich als het ware tot een onzichtbare luisteraar, tot een soort rechter. En zo is het ook altijd in merkelijkheid.*⁵ Wanneer schrijvers fictie bedenken, scheuren ze vaak herinneringen los uit hun context om die als bouwstenen voor hun nieuwe wereld te gebruiken. Het is een soort moedwillig vergeten van bronnen. Door zorgvuldige analyse van wat bekend is van Dostojevski's leven is het mogelijk veel herinneringen en gevoelsimpressies waarvan zijn fictie doordeesemd is, opnieuw toe te schrijven en inzicht in zijn manier van denken te krijgen. *(Je kunt een totaal andere gedachtegang volgen, zeker in deze zaak. Door strikt psychologische argumenten te gebruiken kom je vanzelf op het goede spoor. 'We hebben de feiten!' roepen ze. Maar feiten zeggen lang niet alles. De manier waarop iemand met de feiten omgaat is bepalend voor de interpretatie van elke gebeurtenis.)*⁶ Waar ik dit innerlijk leven op een tijdlijn toepas, heb ik geparafraseerd, gecombineerd en ingekort om Dostojevski's tekst in de context te laten passen, en het origineel in een noot vermeld voor geïnteresseerden. Waar er verschillende weergaven van een gebeurtenis zijn, koos ik meestal voor Dostojevski's

eigen versie. Want het ik is slechts een verhaal dat we onszelf vertellen om onze eigen acties te kunnen begrijpen, en dat is uiteindelijk wat ik hoe dan ook wil ontdekken.

Hiermee hebt u dan het hele voorwoord. Ik geef volmondig toe dat het overbodig is, maar omdat het nu eenmaal al geschreven is, laat ik het maar zo.

Maar nu ter zake.⁷

Proloog: het leven is een geschenk

1849

Vandaag, 22 december, na acht maanden eenzame opsluiting, werd ik samen met vijf anderen naar het exercitieterrein van het Semjonovski-regiment gebracht.¹

Fjodors vriend Sergej Doerov stond naast hem. Er waren drie palen in de grond geslagen. ‘We kunnen echt niet worden geëxecuteerd,’ fluisterde Fjodor.² Doerov wees op een kar vlakbij, waarop een paar met doeken bedekte doodskisten leken te staan.

Fjodor wendde zich naar zijn andere metgezel, Nikolaj Spesjnjev. ‘We zullen bij Christus zijn,’ mompelde hij in het Frans.³ Maar Spesjnjev glimlachte alleen maar en wees naar de grond.

‘Een handvol stof,’ antwoordde hij.

Het doodvonnis werd voor ons voorgelezen, ze lieten ons het kruis kussen, onze degens werden boven ons hoofd gebroken en we moesten witte hemden aantrekken.⁴

De eerste drie – Petrasjevski, Mombelli en Grigorjev – werden naar de palen gevoerd, vastgebonden, en kregen mutsen over hun gezicht getrokken.⁵ Bij elke paal stond een groepje soldaten. Ik zat in de tweede groep en had nog maar een minuut te leven.⁶ Ik wilde mij zo snel en zo duidelijk mogelijk een voorstelling maken van hoe het zou zijn: nu nog springlevend en zo meteen zou er alleen maar een ding zijn.⁷ Vlakbij was een kerk met een

vergulde koepel die schitterde in de felle zon. Ik staarde onafgebroken naar die koepel en naar de stralen die deze weerkaatste. Ik kon mijn ogen er niet van afhouden.

Ik verwachtte pas over minstens een week terechtgesteld te worden – ik rekende erop dat alle formaliteiten wat tijd zouden kosten – maar ze hadden mijn papieren vrij snel in orde.⁸

Om vijf uur 's ochtends sliep ik en het was koud en donker. De schout kwam binnen en raakte zachtjes mijn schouder aan, en ik schrok.

'Wat is er?' vroeg ik.

'Om tien uur wordt het vonnis voltrokken,' zei hij.

Ik sliep nog half en kon het eerst niet geloven – begon naar mijn documenten te vragen. Maar toen ik helemaal wakker was en de feiten onder ogen zag, legde ik me erbij neer en zweeg, omdat ik inzag dat het zinloos was. De schout keek naar me. Het enige wat ik kon zeggen was 'Toch ellendig, zo plotseling.'

De laatste drie, vier uur gingen heen met de voorbereidingen. Je ziet de priester, krijgt je ontbijt – koffie, vlees en zelfs een beetje wijn. De priester was er de hele tijd bij en sprak tegen me. Je stapt in de kar en de huizen verdwijnen – maar dat is niets.⁹ Er is nog steeds de tweede bocht. Er is nog steeds een hele straat, en hoeveel huizen we ook zijn gepasseerd, er zijn er nog een heleboel over. En zo naar het einde, zo naar het schavot. Op de verschrikkelijkste ogenblikken in een mensenleven vergeet hij alles, maar dat ene dak waarvan hij onderweg een glimp zag, of die kauw op dat kruis, dat zijn de dingen die hem bijblijven.*

Het ergste van de straf is niet de lichamelijke pijn, maar het zekere besef dat over een uur, en dan over tien minuten, en dan over een halve minuut, je ziel je lichaam moet verlaten en je niet

---

* *De broers Karamazov*, blz. 876. In de menigte toeschouwers stond een zeventienjarige met een driekantige hoed, Alexander Jigorovitsj von Wrangel genaamd, wiens hand Dostojevski vijf jaar later zou schudden in een plaats die bekendstond als de Zandbak van de Duivel.

langer een mens zult zijn, en dat dit zeker is – zeker!¹⁰ Want daar gaat het eigenlijk om: de zekerheid ervan. Een moord door een vonnis is veel erger dan een moord die een misdadiger begeaat. Als je 's nachts wordt aangevallen in een donker bos, hoop je nog tot aan het moment van je dood dat je zult ontkomen. Maar bij een terechtstelling is die laatste hoop je afgenomen en is er in plaats daarvan de vreselijke zekerheid dat je niet aan de dood kunt ontkomen. Het is het verschrikkelijkste lijden dat er is. Onze Heer Jezus Christus sprak erover. Niemand mag zo worden behandeld – niemand.

De priester, waarschijnlijk een verstandig man, hield op met praten toen we op het exercitieterrein aankwamen en hield mij slechts het kleine zilveren kruis voor om te kussen. Mijn benen voelden slap en machteloos en het was alsof er iets in mijn keel vastzat. Ik had het vreselijke gevoel dat ik niet bij machte was om te bewegen, hoewel ik nog wel bij mijn verstand was. De priester drukte het kruisje tegen mijn lippen en ik kuste het gretig, alsof me dat later van pas zou kunnen komen. In die laatste minuut dacht ik aan mijn broer; pas toen beseftte ik hoeveel ik van hem hield!¹¹

Ten slotte werd de aftocht geblazen en zij die aan de paal gebonden stonden werden afgevoerd, en ons werd meegedeeld dat Zijne Keizerlijke Majesteit ons gratie had verleend.

Mijn leven begint vandaag opnieuw. Ik zal vier jaar dwangarbeid opgelegd krijgen en daarna als soldaat dienen. Ik zie dat het leven overal is, leven in onszelf. Er zullen mensen bij me in de buurt zijn, en tussen mensen verkeren – dat is de zin van het leven, ben ik gaan beseffen. Dat idee is in mijn vlees en bloed gekropen. Ja, dat is waar! Ik heb mijn verheven, creatieve, spirituele zelfde kop afgehakt. Er zijn talloze ideeën die ik nog niet heb opgeschreven. Ze zullen me verscheuren, echt waar! Maar ik heb mijn hart en vlees en bloed die ook kunnen liefhebben

en lijden, en verlangen, en herinneren, en dat is toch het leven. Wanneer ik terugkijk en besef hoeveel tijd er voor niets is verspild, hoeveel tijd er verloren is gegaan aan waanbeelden, aan vergissingen, aan ijdelheid, aan onwetendheid over hoe te leven, hoe ik de tijd niet waardeerde, hoe vaak ik zondigde tegen mijzelf – dan breekt mijn hart. Leven is een geschenk, leven is vreugde, elke minuut kan er een fase van zijn. De jeugd is verspild aan de jongeren! Nu word ik herboren in een nieuwe vorm.

Overigens ben ik mijn relaas om een of andere reden in het midden begonnen. Als je alles wilt noteren, moet je bij het begin beginnen.¹²

I

Witte nachten

1821-1845

Ik herinner me nog een of twee dingen uit mijn jeugd, maar op een droomachtige manier.¹

Fjodor werd geboren in het Marinski-ziekenhuis voor de armen, een groot staatshospitaal in Moskou, waar zijn vader arts was. Michail Andrejevitsj Dostojevski stamde uit een geslacht van geestelijken, had een paar jaar eerder zijn familie in Oekraïne verlaten om medicijnen te gaan studeren en werkte met maar één doel voor ogen: een status verwerven voor zichzelf en zijn gezin. Als militair arts klom hij in rang en in 1819 wist hij een huwelijk te regelen met Maria Fjodorovna Netsjajeva, de dochter van een koopman. Een jaar later werd hun eerste zoon geboren, Michail, en op 30 oktober 1821 hun tweede, Fjodor Michajlovitsj Dostojevski.*

Het echtpaar kreeg zeven kinderen in totaal,** die allemaal opeengepakt zaten in een appartementje op het terrein van het ziekenhuis: Michail en Fjodor achter een scheidingswandje, hun oudste zus Varvara op de divan, en de kleintjes verspreid

---

* Het tweede deel van Russische namen, het patroniem, geeft de naam van de vader aan. Al Michails zonen heetten dus Michajlovitsj en de meisjes Michajlovna.

** Hun vijfde kind Vera had een tweelingzusje, dat overleed aan wiegendood.

door hun ouders' slaapkamer als een traditioneel voorbehoedsmiddel.

De jonge Fjodor was een energiek, nieuwsgierig kind dat voortdurend vreemden aansprak en op onderzoek uit trok, waarna hij werd teruggehaald door zijn moeder, die dol op hem was. *Ik herinner me ook nog dat er reusachtige bomen om het huis heen stonden, linden geloof ik, en verder staat mij soms iets bij van helder zonlicht dat door open ramen scheen, een voortuintje met bloemen, een weggetje... en u mama, herinner ik me alleen duidelijk voor een heel kort ogenblik toen ik een keer in de kerk daar communie moest doen en u me optilde om de hostie in ontvangst te nemen en de kelk te kussen; het was in de zomer en een duif vloog onder de koepel de kerk door van het ene raam naar het andere...*²

Dokter Dostojevski spaarde zo veel van zijn salaris als hij kon en nam buiten werktijd privépatiënten aan. Toen Fjodor zeven was werd zijn vader geëerd met de Orde van Sint-Anna wegens 'bijzonder ijverige dienst', waarmee de Dostojevski's officieel toetraden tot de gelederen van de adel, zij het op de onderste sport. Ze namen personeel in dienst: een koetsier, een kok, een meid en een kinderjuffrouw die nogal lang was en zo dik dat haar buik bijna op haar knieën hing. Ze liep ooit een verkoudheid op en beweerde toen de tering te hebben; de kleine Fjodor vond het idee dat ze wegteerde buitengewoon grappig.

Afgezien van de zondagen, waarop Maria gitaar speelde voor haar kinderen, liepen de dagen van de kindertijd in elkaar over. Hun leven in Moskou liep op rolletjes. Om zes uur opstaan; om acht uur les; om een uur lunch; twee uur stilte wanneer vader zijn dutje deed en een van de kleintjes vliegen van zijn gezicht verjoeg met een lindetak. Avondeten; bidden; naar bed. De twee oudste jongens deden soms spelletjes met de kinderen van patiënten of het personeel in de tuin van het